

ARİF ABDULLAZADƏNİN POETİK NİTQİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Pakizə Zakirova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: zakirova.pakize@mail.ru

Xülasə. Məqalədə 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Arif Abdullazadənin poetik nitqində xitabın işlənmə imkanları araşdırılmışdır, eləcə də şairin poetik nitqi əsasında bu imkanlar misallar gətirilməklə araşdırılır.

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, bədii yaradıcılıq, xitab, çağırış, həmcins xitablar.

ON SOME CHARACTERISTICS OF ARIF ABDULLAZADEH'S POETICAL SPEECH

Pakiza Zakirova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the paper, the peculiarities of Arif Abdullazadeh's poetical speech, specially the using characteristics of salutation are explored. First of all the author pays attention to the using opportunity of the words denoting application. In the paper the importance of the characteristics and using opportunities of salutation in poetical speech are emphasized.

Keywords: Arif Abdullazadeh, literary activities, addresses, call, similar addresses.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ АРИФА АБДУЛЛАЗАДЕ

Пакизе Закирова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследуются смысловые особенности обращений в поэтической речи одного из представителей Азербайджанской литературы 60-ых годов Арифа Абдуллазаде, а также возможности использования обращения на основе поэтической речи.

Ключевые слова: Ариф Абдуллазаде, художественная деятельность, обращение, вызов, однородные обращения.

1. Giriş

Məlumdur ki, istənilən parlaq fikir, işıqlı ideya, aktual mövzu müəlliflə oxucu arasında o vaxt əlaqə yarada, oxucusunun qəlbinə yol tapa bilər ki, onun ifadə olunduğu dil uğurlu olsun. Çünki ədəbiyyatın – bədii sözün adı sözdən fərqi də məhz həyat gerçəkliyinin obrazlı inikası üzərində qurulmasıdır. Obrazlılıq bədii ədəbiyyatda özünü müxtəlif formalarda göstərə bildiyi kimi, yerində, məqamında işlənən və ya işlədilməyən ifadə və ya kəlmə bütöv əsərin taleyini həll edir. Bu baxımdan bədii əsərin təsir gücünü artırmaq üçün müəllifin seçdiyi xitablar olduqca önəmlidir.

Dilçilikdə xitab cümlə üzvləri sırasına daxil olmayan, onlarla qrammatik əlaqəyə girməyən, lakin semantik xüsusiyyətlərinə görə cümlə üzvləri ilə sıx şəkildə bağlı olan nitq vahididir. Xitabların işlənmə məqamı müəllifin seçimindən asılı olaraq cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ola bilər. İfadə vasitələri müxtəlif olan xitablar ismin adlıq halında olduğundan ilk baxışda mübtədaya bənzəsə də, xəbərlə əlaqəyə girməməsi, uzlaşmaması onu

asanlıqla müəyyən etməyimizə şərait yaradır. Əsasən isimlər, isimləşə bilən digər nitq hissələri, təyini söz birləşmələri, feli sifət və feli sifət tərkibləri, nadir hallarda məsdərlə ifadə olunan xitablar sadə və mürəkkəb quruluşa malik olur [1, s.219].

Təbii ki, xitabın məna yükü yalnız müraciətlə məhdudlaşmır, o eyni zamanda özündə müraciət edənin müraciət obyektinə münasibətini də əks etdirmiş olur. Xitab qayğı, nəvaziş, mərhəmət, sevgi, heyranlıq, hiddət, hədə-qorxu, nifrət, qəzəb, kin, əmr, yalvarış və s. kimi insani duyğuları əks etdirmə vasitəsinə də çevrilmiş olur. Canlı danışığda bu funksiyanın yerinə yetirilməsində əsas yük ifadə vasitəsi ilə bərabər intonasiyanın da üzərinə düşür.

Ədəbiyyatşünas alim Abbas Hacıyev “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” adlı dərsliyində bədii dildən bəhs edərkən yazır: “Söz bədii mətndə fikir və düşüncədir, hiss və həyəcandır, niyyətin, sosial münasibət və meyilin mahiyyətini açan, varlığı özünəməxsusluğu ilə göstərə bilən vasitədir” [6, s.207]. Bədii mətn daxilində xitab da adi xitabdan, sözsüz ki, həm məqsəd və məramı, həm ifadə vasitəsi və semantikasi baxımından fərqlənir. Burada kimə müraciət olunması vacib olduğu kimi, müraciətin şəkli, ifadə vasitəsi, mətn daxilindəki yeri də məna yükü daşıyıcılığı funksiyası baxımından önəmli şərtlərdəndir. Məsələn, əgər bir mətnə (istər dramatik əsər və ya nəsrəki dialoqlarda, istərsə də şeir dilində) müəllif xitabı cümlənin, fikrin əvvəlində işlədirsə, onda əsas diqqət xitabdan sonra gələn fikrə yox, məhz müraciət olunan obyektə yönəldilir. Və yaxud da əgər cümlə bütövlükdə sadəcə xitabdan ibarətdirsə, onda təbii ki, burada müəyyən intonasiya və vurğu altında işlədilən xitabın yükü cümlə tərkibində işlənmiş xitabdan daha üstündür. Beləliklə, əslində bədii əsərdə xitab obrazlılığın ifadəsi və bədii təsir gücü baxımından nitqə özünəməxsus çalar əlavə etdiyindən bədii dilin vacib elementlərindəndir. Poetik nitqdə xitab oxucu ilə müəllif arasındakı əlaqənin, bağlılığın ən mühüm komponentlərindəndir.

2. Arif Abdullazadənin poetik nitqinin təhlili

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından, şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi **Arif Abdullazadənin** poetik nitqi xitabın işlənmə imkanları baxımından zəngindir. Arif Abdullazadənin poetik nitqində xitabı araşdırarkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər: a) müraciətin ünvanı baxımından xitabların növləri; b) xitabların ifadə vasitələri və quruluşu; c) xitabların sinonimliyi və həmcins xitablar; d) mətn daxilində xitabların işlənmə məqamları və s.

İlk növbədə Arif Abdullazadənin əsərlərində daha çox hansı xitabların işləndiyinə - müəllifin daha çox kimə və ya nəyə müraciət etdiyinə diqqət yetirək. Araşdırma prosesində A.Abdullazadənin istifadə etdiyi xitabların aşağıdakı qrupları müəyyən olundu:

- Tanrıya müraciət (*ilahi, ey uca Allah, Ulu Tanrım, ay Allah, Ulu Yaradanım, Tanrım, Ulu göylər, Ulu Tanrımız, Allahım və s.*);

- insanlara müraciət (*adamlar, ağabəy, əfəndilər, ay sevilən, ay sevən, ay körpə insan, milyon illər yatan oğlan, ey mənim cəhənnəmdə can verən qardaşlarım, mənsiz qalanlar və s.*)
- anaya müraciət (*ana, canım ana, gözüüm ana, ay ana, a körpə anam və s.*);
- vətənə müraciət (*Ulu torpaq, qərrib Vətən, dərdli Vətən, ömrüm mənim – Vətənim və s.*);
- şairin öz “mən”inə müraciət (*Arif, ey tale önündə balaca Arif, ey adı özüündən çox uca Arif, ey cavan, ey uşaq, ey qoca Arif və s.*);
- şair və yazıçılara, qələm dostlarına, sənət adamlarına (*ey söz tanrısı Dədə Füzuli, ustad, Xortdan babam, Rafiq bala, Nazim ata, ŞAİR, məhəbbəti həsrət dolu, qürbət dolu Nəsimi*);
- əcdadlara müraciət (*atlı babam, ey rəhmətlik, həsrətlik babam, rəhmətlik nənəm, cənnətlik nənəm, dədə, Ulu Qorqud, ululardan ulu babam, və s.*);
- gənc nəsle müraciət (*quzum, ay bala, qadası, oğlum, nəvəm, ay körpə insan, ay oğul, ay Adəmin son nəslə və s.*);
- şairin aşıq olduğu qadına müraciət (*ay gül nəfəslim, gülüm, əzizim və s.*);
- digər canlılara müraciət (*durna, çiynindən bir əzab aşırmaq üçün bir ömür uzunluq mələyən quzum və s.*);
- cansız varlıqlara müraciət (*Dəniz, Zaqrub çayı, Bakı, a dağlar, ay dəniz və s.*);
- mücərrəd məfhumlara müraciət (*müdrək Zaman, 50 yaşı, ey qanadlı sevinclər, dönük fəlak, kor təbiət, içindən od tutub yandıran ürək, a baxtlı dünya, a mənim dünyam və s.*)

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, şair bir çox hallarda eyni məfhumlara təkrar-təkrar müraciət edir, lakin təkrarçılığa yol vermir, yüksək sənətkarlıq göstərərək müraciət obyektini dəyişmədən fərqli müraciət şəkillərindən istifadə edərək şeirlərinin təsir gücünü artırmağa müvəffəq olur. Bunun üçün ədib şeirdən-şeirə təkrarçılığa yol verməmək üçün dilimizin imkanlarından maksimum faydalanır, eyni bir məfhumu sinonim sözlər və ya ifadələrlə müraciət edərək obrazlılığı bir az daha dərinləşdirir. Müəllifin ölümündən sonra işıq üzü görün “Tövbə duaları” şeirlər kitabından götürülmüş bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

İlahi, anama övlad dağını
göstərmə hələ! [5, s.21]

Ölməzdik, ölməzdik, **ey uca Allah**,
bu qanlı-qadalı günü də gördük... [5, s.39]

...**Ulu Tanrım**, harda, nə vaxt
Mən bu qədər yığmışam ki,... [5, s.77]

...**Ay Allah**, dünyada ana da varmış... [5, s.88]

Ulu Yaradanım, burax, qoy gedim,
Qalan yazıları qoy özüm yazım... [5, s.112]

Tanrım, bir gün mənə,
Mənimlə birgə... [5, s.139]

Ulu göylər! Gərmişə bax.... [5, s.171]

İndi özün söylə, **ulu Tanrımız**,
Kimdi dünyaların yolunu kəsən?! [5, s.248]

Allahım, bu nə yerişdi,
Duman qaçdı, qış ötüşdü... [5, s.249]

Ay Allah, mən sənə ola bilmədim,... [5, s.261]

Diqqət yetirsək, şairin hətta eyni kəlməni işlətdiyi anlarda fərqli bədii-funksional çalarlar (yalvarış, heyrət, itaət, dua vəs.) yaratmaq üçün müxtəlif variantlardan istifadə etdiyini aydınca sezmək olar. Görünür, eyni bir kəlməni təklidə mənsubiyyət şəkilçili söz şəklində (*allahım*), çağırış nidası ilə (*ay Allah*) və birinci növ təyini söz birləşməsinin əsas tərəfi kimi (*ey uca Allah*) işlədərkən müəllif heç də bunu qafiyə yaratmaq xatirinə etmir, əksinə üslubi çalarları dəqiqliklə verməyə çalışır. Arif Abdullazadənin dilində quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb xitablar kifayət qədərdir. Müəllif şeirdən-şeyrə hazır qəliblər əsasında qurulmuş xitabları işlətmək kimi sadə yolu seçmir, fikrini ifadə edərkən təxəyyülünün imkanlarından maksimum istifadə edərək quruluş və məzmunca bir-birindən maraqlı mürəkkəb xitablar işlədir. Məs,

Qisməti dost bilməyin,
Taleyə əyilməyin,
Ey mənim cəhənnəmdə
Can verən qardaşlarım,
Önündə şax dayanın,
Yananda da cüt yanın,
Ey mənim Yer üzündə
Sağa-sola şütüyən
Təlesiz sirdaşlarım,
Qismətsiz Yerdəşlarım. [5, s.275]

Arif Abdullazadənin poetik nitqində diqqət çəkən məqamlardan biri həmcins xitabların işlənmə məsələsidir ki, şairin şeirləri və kiçik həcmli poemalarının dilində belə nümunələr kifayət qədərdir. Ümumilikdə ədibin şeirlərində həmcins xitablar həm eyni, həm də müxtəlif obyektlərə müraciət olunarkən işlədilir. Şair birinci halı əsasən aşağıdakı variantlarda işlədir:

- eyni sözün təkrarı – Xoş gördük, **Dəniz! Dəniz!** [4,176]
- əsas tərəfi eyni olan təyini söz birləşmələri ilə

Dedim, layla oxu mənə,
Canım ana, gözü ana. [4, s.29].

- sinonim olmayan, lakin eyni məfhumu bildirən müxtəlif sözlərin vasitəsilə, bu xitablar hətta quruluş etibarilə də müxtəlif ola bilər

**Adları türk adı, müsəlman adı,
özləri Vətənsiz, dilsiz balalar,
ay aysellər, ay aynurlar, lalələr,...**

dilləriniz doğma sözə həsrətdi... [5, s.22]

nümunədəki ilk xitab birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb xitab (*adları türk adı, müsəlman adı, özləri Vətənsiz, dilsiz balalar*), sonrakı xitablar isə çağırış nidaları ilə işlənmiş cəm şəkilçili xüsusi isimlərlə ifadə olunmuş sadə xitablardır (*ay aysellər, ay aynurlar, lalələr*).

A.Abdullazadənin şeirlərində eyni obyektlərə müraciət olunan həmcins xitablarla müqayisədə müxtəlif obyektlərə müraciət edilən həmcins xitablara az təsadüf olunur. Bu tip həmcins xitablar həm quruluşca, həm də ifadə vasitələri baxımından əsasən eyni olur. Məs,

**Keçin günahımdan, əhv edin məni,
Mənli yollarıma bir ömür boyu
Daş töküb, üstündən çınqıl əkənlər,
Bu daşlı-çınqıllı yollar boyunca
Hasarlar dalınca hasar tikənlər,...** [5, s.310]

və yaxud

...ən ölçətməz sirr deyimi,
dönük fələk, kor təbiət?! [4, s.40]

Müəllifin orijinal üslubunun tərkib hissəsi kimi çıxış edən bir-birindən maraqlı xitabların misradaxilində işlənmə məqamları da rəngarəngdir. Şair xitabları həm misranın əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda eyni ustalıqla elə işlədə bilər ki, nümunələrin obrazlılığı nəinki azalır, əksinə bir az daha artır. A.Abdullazadənin qələmində xitab bəzən rədif və ya qafiyyə yaradan bir vasitə kimi də çıxış edir:

**Əlvida, əlvida, ey ana Tiflis,
Ürək bu həsrətə, bu ayrılığa
Bilmirəm heç necə dayana, Tiflis....** [5, s.90]

və yaxud

**Heyy babam! Atlı babam,
peyğəmbər adlı babam,
Hacı soyadlı babam,** [4, s.20]

və yaxud

**Ey tale önündə balaca Arif,
Ey adı ğzündən çox uca Arif,
Ey uşaq, ey cavan, ey qoca Arif,
Sən bir şey taparsan dərd eləməyə [5, s.63].**

Nəticə. Yekun olaraq söyləyə bilərik ki, Arif Abdullazadə poeziyasının bədii dil baxımından təhlili şairin deyim və ifadə üslubunun zənginliyini ortaya çıxarır və ədibin poetik nitqində xitabın kifayət qədər intensiv və özünəməxsus şəkildə işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Müraciət obyektlərinin təkrarlanması və ya dəyişməsi zamanı müəllifin işlətdiyi bir-birindən maraqlı xitablar poetik ünsiyyətdə onun əsas silahına çevrilir və beləliklə də, şairin leksik materialı böyük ustalıqla məcaz səviyyəsinə qaldırması onun poeziyasının sanbalını artırır. Qənaətimizə görə, A.Abdullazadənin bədii irsi istər ümumilikdə dil materialı, istərsə də bədii xitabın işlənmə xüsusiyyətləri baxımından zənginliyi ilə seçilir və gələcək araşdırmalar üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G.A., (2013), Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, Elm və təhsil, 308 s.
2. Abdullazadə A.A., (1979), Sevin Azərbaycanı! Bakı, Gənclik, 104 s.
3. Abdullazadə A.A., (1988), Bəxtimizin kitabı, Bakı, Yazıçı, 240 s.
4. Abdullazadə A.A., (1991), Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azər nəşr, 336 s.
5. Abdullazadə A.A. (2003), Tövbə duaları, Şeirlər, Bakı, Çarşıoğlu, 358 s.
6. Hacıyev A.M., (1999), Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, 420 s.